

ФІРДОУСІ ТУСІ

Абу-ль-Касем Хасан ібн Алі Тусі (936-1020) – поет, чиє ім'я знаменує золотий вік перської поезії. Він народився в маленькому селі Баж неподалік від стародавнього міста Тус, що в 20 кілометрах від сучасного Мешгеда. Син небагатого землевласника став автором всесвітньо відомої поеми «Шах-наме» («Книга царів»). Замолоду він дістав хорошу освіту, що дало йому змогу чудово орієнтуватися у всіх гуманітарних галузях знань: богословстві, історії, філології, крім того, він був непоганим оратором. Проте достовірних свідчень із життя Фірдоусі збереглося небагато, історія не донесла нам навіть його імені, адже Абу-ль-Касем лише прізвисько по імені сина, а Фірдоусі – літературний псевдонім, який означає «Райський».

Майбутньому «райському поетові» було близько двадцяти років, коли мудреці в Тусі почали складати «Шах-наме» перською мовою, і було майже п'ятдесят, коли помер Дакікі, автор перших 1000 двовіршів поеми. До того часу Фірдоусі був відомий лише у вузьких колах шанувальників поезії, але йому запропонували продовжити працю його талановитого земляка. У вступі до поеми Абу-ль-Касем розповідає, що повинен нагадати про славу та велич Ірану. Не забувши нікого зі славетних правителів, автор часом вміло вплітає в історичний твір народні жартівливі оповідки про владних шахів.

«Шах-наме» містить близько 60 тисяч двовіршів-бейтів. Поема включає в себе історію Ірану від самого початку його виникнення й до кінця правління Сасанідської династії. Усі рядки книги пронизані глибокою мудрістю та моральними настановами.

Уже в XIII с. «Шах-наме» було перекладено арабською мовою, а в наступні століття повністю, або ж окремими главами, більшістю мов світу.

ШАХ-НАМЕ

ЯК П'ЯНИЙ ШЕВЧИК ОСІДЛАВ ЛЕВА

Коли Баграм устав зі свого ложа, прийшов до нього один добродій. Він розповів, що ворон у лузі вийняв світлі очі шахового улюбленого друга Кабруя, коли той напідпитку погнав туди коня й заснув на траві. Від тієї звістки ізжовк на лиці правитель і гірко затужив за Кабруєм. І тоді в палаці пролунав наказ: «О вельможі, наділені благодаттю й мудрістю! Відтепер забороняю пити вино в наших краях, чи наймит ти, чи володар».

Так проминув один рік, і всі пильнували тієї заборони. На власних учтах навіть шах насолоджувався лише стародавніми легендами. Тривало так, аж поки син шевця узяв собі маєтну дружину зі значної родини, проте був він невдатний до подружніх справ. Співчувала йому мати, а що мала у сховку трохи вина, то прикликала сина до себе й сказала йому: «Випий оцих сім чаш, і нехай пощастить тобі цієї ночі розбити ту міцну печать, адже відомо — повстане кайло до справи не годиться».

Випив шевчик сім чи вісім чаш вина, і запалав у ньому вогонь, від вина він геть осмілів, прийшов додому, зробив, що належало йому зробити, і враз бідняцька хата стала палацом. Та треба ж було такому трапитися — о тій порі з шахського звіринця вихопився лев і вийшов на дорогу. П'яний шевчик, гаразд себе не тямлячи, саме подався із хати за якимсь ділом. Недовго думавши, він сів на того лева й схопив його обіручма за вуха. І був юнак на отому ревучому леві немов справжній лев.

Прудконогим конем мчав шахський наглядч левів, в одній руці ланцюг, а в іншій аркан. Та наздогнавши втікача, він побачив, що це якийсь шевчик осідлав лева, немов віслюка.

Коли вони стали перед очима правителя, наглядч розповів, що поруч з ним відчайдух, який зважився на неймовірний вчинок. Здивувався володар, почувши цю історію, він скликав усіх мудреців та вельмож і велів довідатись, чи цей шевчик благородного походження, бо звідки ж іще взятися незвичайній відвазі. Довго радилися вчені мужі, аж поки не прибігла мати відважця і все з'ясувала. Спершу вона поздоровила

шаха, а потому розповіла, що її син недавно був одружився, та оскільки хлопцеві не велося в подружніх справах, жінка й стала йому дорікати та виказувати.

«Дала я йому три чаші вина, що колись сховала, — казала стара, — одразу зарум'янилися синові щоки, а повстяне кайло стало міцне, немов та кістка. Без отих трьох випитих чаш вина не було б у мого шевчика нащаду».

Слова старої розвеселили шаха, і сказав він: «Нехай люди знають про цю пригоду. Відтепер вино дозволене, і той, хто любить цей напій, нехай собі п'є. Але лишень стільки, аби зміг осідлати лева і той не скинув його додолу, а не так, щоб од випитого відбігати від шаха й позбутися очей, як ото сталося Кабруєві».

Тоді пролунав у палаці наказ: «Гей, лицарі, підперезані золотими поясами, пийте вино в міру та вважайте на свої сили! Нехай пиття вина веде вас до втіхи, та пильнуйте, щоб не було вам од нього жодного ущербку!»

ЯК МОБЕД БАГРАМА ҐУРА СПЛЮНДРУВАВ СЕЛО, А ПОТОМУ ЙОГО ВІДНОВИВ

Падишах Баграм третього дня рано-вранці врешті дістався зі своїми мисливцями до місця ловів. Ліворуч од правителя їхав полководець Гормуз, а по праву руку — мудрий священник-мобед. Вони розповідали йому дастани про діяння давніх шахів та героїв, вели мову про Джама і Фаридуна. Попереду мчали хорт і барс, мисливський сокіл та яструб летіли понад шаховою головою. Вже й сяюче сонце сягнуло вершечка неба, та хоч би онагр який або ж газель трапилися мисливцям. Коли ж палюче сонце почало виливати золоті динари, роздосадуваний шах став вертати з полювання.

Попереду був зелений куточок, велелюдний і повний худоби. Люди висипали з того села на дорогу, аби побачити почет правителя. Величний миродержець схотів у них відпочити, проте ніхто із селян не змігся його запросити, тих ослів ніби хто прив'язав до землі. Падишах не глянув на них милостиво, він розлютився і сказав мобедові: «Це квітуче поселення, де стільки садиб, людей та худоби, нехай стане пристановищем для звірів та дичини, а вода тут нехай тече чорна, мов смола».

Зрозумів мудрець веління шаха, він повернув до села і сказав тим селянам: «Ваше квітуче село, де стільки садиб, людей і худоби, припало до серця правителеві Баграму, і має він одне бажання. Навіки до вас прихильний, він усіх вас зробив панамі й таким чином хоче прославити ваше благодайне село. Нехай тут не служить ніхто, нехай вищими стануть

жінки й діти. Відтепер рівні наймит і пан, жінка й мала дитина — отже всі й кожен керуйте селом».

Здійнявся гамір в селі від тої звістки, адже тепер усі пани, віднині чоловіки й жінки стануть рівними, наймит і пан.

Недовго думавши, сільські парубки взялися різати голови «панам», змішалися всі до купи, і всюди стала литися кров. Коли ж зчинився в тому селі такий шарварок, одразу всі кинулися з села навтьоки, zostалися лише безногі старці й бідняки, і покидали люди знаряддя праці, будівництва, полишили й урожай на нивах. Спорожніло село, повсихали дерева, замулились джерела, не стало робочих рук, а домівки стояли пустою. Втекли відтіля і люди, й худоба.

Наступної весни довелось Баграмові їхати на полювання тією ж дорогою. У доброму гуморі він дістався до того квітучого кутка, глянув, проте не впізнав того села: всі дерева повсихали, домівки зруйновані, ні людини, ні худоби в полі. Засмутилося шахове серце, він злякався Божого гніву й загукав до мобеда: «О Рузбегу! Який жаль, що обернулось на пустку таке гарне село! Иди та віднови його, зроби так, аби люди у ньому не знали більш лиха!»

Мобед відклонився падишахові й зараз помчав до того руїновища. Він їздив з одного кутка села в другий, аж урешті зустрів якогось старого діда. Він привітався, зійшов з коня, посадовив старого біля себе й спитав: «О ходжо довголітній, хто ж це перемінив квітучий куток на пустку?» Відмовив йому старий: «Одного дня, коли проїздив через наші землі правитель, прибув до нас один нерозумний мобед із шахової свити та ознаймив нам: «Віднині ви всі як один вельможі, ніхто із вас вже не підвладний». Щойно отак сказав він, як село зараз немов здуріло, сповнилося грабунками, вбивствами та лиходійствами. Нехай же Господь віддасть мобедові по заслугах, нехай пошле йому горе, страждання й смерть! Погибель спостигла наше село, прийшли до нас плачі і ридання!»

Вражений цими словами, Рузбег спитав, хто в них в селі за старосту, і старий відказав, що був колись староста у цьому плодючому краї. Тоді мобед сказав йому: «Будь же ти віднині старостою в сплюндрованому селі, та бери зі скарбниці миродержця динари, зерно і худобу скільки треба буде. Приведи усіх, хто без діла, до села, і вони, менші, тебе старшого слухатимуться! Мобеда ж того не кляни, бо не було в тім, що сталося, його волі. Коли тобі треба іще якої помочі від шаха, то я пришлю тобі усе чого забажаєш!»

Зрадів старий, почувши таку мову, він покинув свою давню журбу, зібрав людей, що zostалися у селі, і стали вони поратись на землі. Тоді ж позичили в сусідніх селах трохи худоби. Сам старий із селянами потрудився чимало, та ще й дерев молодих насадили. Коли ж один куток села таким чином віджився, сповнювалось радістю серце в кожного, хто

його бачив. Втікачі, що плакали кривавими слізьми, як дізналися про відбудоване село та що відновив його староста, стали вертатись назад до своїх домівок. Птиця, худоба й овечки плодилися на доглянутих землях, та ще кожен селянин посадив деревце, і обернулась та колишня пустка на квітучий рай на землі.

За три роки ще кращим зробилось село, а то все дякуючи невсипущим турботам доброго старости.

Як же надійшла весняна пора, падишах знову вирядився з мобедом Рузбегом на влови. Коли вони під'їхали до села, зрадів Баграм Гур від побаченого: усюди засіяні ниви, і худоби скільки гляне око, і хатки чепурненькі, на зелених луках, напоєних водою, сила-силенна отар, на узгір'ях пасуться молоді ягнятка, і люди в тім селі веселі. Справжній рай у шахських володіннях!

І сказав тоді шах мобедові: «Рузбегу, як же ти зміг розорити таке гарне село, що не зосталось у ньому ні людей, ні худоби? І як ти зробив, що воно знову віджилося?»

Відказав йому мобед: «Це давнє село дізнало розрухи від єдиного слова, і так само від єдиної думки відновився колись квітучий край на радість шахові Ірану! Мені шах наказав розорити його доценту, а я ж не міг не сповнити наказу свого повелителя, oprіч того, вся провина лежить на самих селянах. Я зрозумів, що коли одне серце має дві думки, то добра тоді від цього чекати годі. Так само як в одному місті урядуватимуть два володарі, від того міста не зостанеться й сліду. Я прийшов до селян і сказав їм: «Віднині ви всі пани, як жінки, так і малі діти, як служники, так і наймити, і більше над вами немає старших». Коли ж усі вони завеличалися та уявили себе панами, то й покотилися голови інших «панів». Одне слово занастало весь тихий рай, проте не моя в тім вина. Побачивши таку розруху, падишах пожалів тих горопашних селян, і я вказав їм інший шлях. Я призначив старостою одного старого й велемудрого діда, і він доклав чимало труду й старань та відновив село, подавши надію знедоленим. Коли вірне рішення стало всьому головою, більше стало добра і поменшало лиха. Я зумисне спонукав їх до лихого, та потому розкався перед Богом.

Слово — краще від перлів коштовних, коли його вжити до ладу. Мудрий правитель повинен говорити мовою давніх звитяжних героїв, коли хоче порятувати свою душу. Нехай серце шаха радіє вічно, нехай воно процвітає без зла й запустіння!»

Почувши таку мову, вигукнув шах: «Хвала тобі, твоя мудрість гідна царської корони!» Він подарував Рузбегові, цьому великому знавцеві людей, гаманця із золотими динарами, а тоді з шахового наказу на нього вбрали дорогий халат, і вихваляли його мудрощі аж до неба.

ПРО ВИПРОБУВАННЯ ПЕРСЬКИХ ПОСЛІВ ПРИ ДВОРІ РУМСЬКОГО КЕСАРЯ

Румський кесар був не від того, аби допомогти Хосрову Парвізу законно зайняти престол, та мудреці сумнівалися у вірності такого рішення. Хоча вже уклали договір і Хосров був готовий скріпити його шлюбом з донькою кесаря, іранських послів чекало таємне випробування.

Коли на вечірньому прюзі потьмяніло сонце і на вежу Шабаганга зійшла зоря, кесар загадав своєму чаклунові хитре завдання:

«Змайструй таку дивовижу, аби на троні сиділа з виду красуня, сором'язлива, та вбрана як личить. Довкола — служниці, позад і перед нею раби. Безмовна, плаче і часом рукою втирає сльозинку, і як гляне хто зоддалеки на ту чародію, то, вражений, нехай бачить жінку, сповнену світла в жалобі над Христом, бліду лицем, а вії її немов дощові весняні хмари».

Щойно була та справа зроблена, зараз доповіли кесареві, і він поспішив глянути на те диво. Вражений майстерною дивовижею, він наказав покликати одного з перських послів, Гостагма.

«О славетний! — сказав він йому. — Була в мене одна донька, гарна, як намальована. Коли наспіла пора, я за християнським звичаєм віддав її за близького мені й достойного чоловіка і, не сподіваючись лихого, відкрив її лице. Та коли я послав дівчину до нареченого, його душа відійшла на небеса. Донька ж тепер сидить не тямлячи себе від горя, потемнів їй весь білий світ, не слухає моїх порад, і словом не обізветься — дивлячись на її гіркі муки навіть юний світ і той зістарівся. Зроби ласку, зустрінься з нею та розрадь її словами мудреців, адже ти молодий, із геройського роду, може, хоч із тобою вуста розтулить».

Відповів Гостагм: «Спробую, може, позбавлю її серце від страждань». Пішов благородний і красномовний до тієї дивовижі. Як тільки наблизився до її трону, вона привітала посланця із трону поклоном. Смиренно присів благородний Гостагм і почав говорити заплаканій царівні поради, що не дуже їй допомоглися:

«О, кесарівно, мудрі не плачуть над ви роком долі. Від смерті не втекли ні орел у небі, ні лев у хащах, ні риба в воді».

Даремно переконував посланець, і всі слова його були на вітер, бо жінка була безмовна, як і тіло її без душі. Лише пальчиком сльози втирала щораз перед тим красномовним лікарем. Коли Гостам вже не знав, що вдіяти, кесар послав за ним і спитався:

«Як там моя донька, через яку я так сумую?»

«Багато я дав їй порад, але жодна не пішла на користь», — відповів Гостагм.

Наступного дня кесар звелів Балуєві-посланцеві, щоб разом із Андіяном та вельможним Шапуром спробували розважити дівчину:

«Ідіть, поговоріть із нею як годиться. Може, принесете відповідь від доньки, через яку моя голова палає вогнем. Може, дослухається порад, зваживши на вашу мудрість та гідність. Маю надію, що сьогодні вона заговорить. Якщо ж відповідь — позбавить мене великого горя, що точить мені кров, наче воду».

Пішли три вельможні й красномовні посланці, вони ще в житті не знали догани, та жоден із них не дістав на одвіт і слова, жінка й надалі мовчала, як би мови одрікшись. З нічим прийшли на суд кесаря і лише руками розводили:

«Скільки вже ми говорили і радили, проте нічого не допомоглося».

«Ой лихо, — став бідкатися кесар, — через неї усім нам горе!»

Не діставши відповіді й цього разу, правитель звернувся до Хоррад Борзіна:

«Витязю з роду Ардашира, піди до моєї доньки, то, може, хоч ти почуєш її голос!»

До тієї дивовижі послав він разом із ним одного зі своїх наближених. Коли підійшов Хоррад Борзін, довго розглядав кесареву доньку, вона ж уклонила в йому в привітанні. Багато слів сказав посланець, а вона все мовчала, тоді пильніше придивився до її прислужниць і сказав собі: «Якщо жінка від смутку втратила розум, чому ж тоді служниці так само мовчать? Коли сльозами наповнені її очі, коли їй так гірко і плаче вона, чому не зворухнеться навіть, ні вліво, ні вправо? Сльозинка все капає на те саме місце, без руху і рука, і нога. Коли б у цьому тілі була душа, то ворушила б вона не лише лівою рукою, та й сльози текли б інакше. Не бачу я руху душі і тіла, мабуть, що це якась хитромудра дивовижа».

Прийшов усміхнений Хоррад Борзін до кесаря і мовив:

«Неможливо знайти розуму в цій місячечолій. Оці чари, які є справою рук румійців, не розгледіли ні Балуй, ні Гостагм. Ти посміявся над іранцями, і якщо обдурив наші очі, то як почує наш шах Хосров — сам сміятиметься від душі».

БАГРАМ ПРИВОДИТЬ ЦИГАНІВ-ЛУРІ З ГІНДУСТАНУ

Відчуваючи наближення смерті, Баграм Ґур наказав полічити всі багатства держави і скасувати непомірні податки з селян, у різних містах поставив своїх намісників, аби ті пильнували за порядком і доповідали йому про негаразди, встановив робочий час до полудня, а після обіду — відпочинок.

[Правитель Баграм Ґур] написав листа мобедам по всій країні, а в бідніші міста навіть став розсилати одяг, і звелів він:

«Розпитайтесь, де є ті, що не знають турбот, і де ті, що не мають скарбів. Дайте знати мені, що діється в моїх володіннях, виведіть моє серце на світлу дорогу».

Приходили йому листи з усіх кінців країни, від шановних та вельможних намісників, мовляв, бачимо достаток на всій землі, у всіх краях чуто лишень похвалу. Тільки один бідний чоловік скаржився правителю:

«Сильні світу цього п'ють вино, уквітчують голови вінками троянд, піснями співців упиваються, а нас, бідняків, і за людей не вважають. Бідняк п'є вино, не маючи руду й троянд, так само як багатії не мають мудрості».

Уразив невсипущого шаха той лист. Він вислав гінця на прудконогому коні до Шанголя, правителя Індії, з такими словами:

«О шаху-спасителю, вибери з-посеред лурів десять тисяч чоловіків і жінок. Пришли їх до Ірану, щоб грали і танцювали для кожного незначного чоловіка».

Прочитавши послання, Шанголь сам вибрав музик і відіслав шахові Ірану, бо це було доброю справою. Коли лурі прибули до палацу, Баграм звелів їх розселити, дати кожному вола, осла і мішок пшениці — словом, зробив лурів землеробами. Він роздав того зерна тисячу разів по стільки, скільки може повезти осел, аби вони сіяли і мали з того пожиток та щоб їхні музики задарма грали для бідних. Проте поїли лурі усіх волів і зерно, і прийшли вони через рік до шаха зі змарнілим видом. Сказав тоді шах:

«Добре бачу, що не ваше воно заняття — засівати ниву та збирати врожай. Зостався один осел, отже, на нього кладіть в'ючаки, ладняйте руда та мандруйте по світу».

Досі лурі, ніби вірні справедливому слову шаха, блукають світами, шукаючи собі долі. І стає їх щораз більше, як собак і куріпок, день і ніч веселяться вони на дорогах.

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ШАХІВ

Посол Індостану до шаха прийшов,
Доставив слонів, і коштовності, й шовк.

Та ще від владики вручає листа:
«Допоки земля свою вісь оберта,

Знайди, хто б умом виділявся своїм,
І шахову дошку клади перед ним.

Нехай за добу, чи за дві, чи за три
Закони збагне хитромудрої гри.

Нехай зрозуміє він, як і куди
Фігури якої лягають ходи,

Коли відшукає дорогу до гри —
Тобі я пришлю незліченні дари.

А будуть усі його спроби марні,
Даватимеш, царю, данину мені».

Володарю шахи мерщій принесли,
І всі перед ним розіклали послі.

В царевих очах грає матова кість,
Та що неписьменному лист розповідь?!

Цар біля посланця індійського сів,
Про дивні фігурки розмову повів.

Той каже: «Одна тут, володарю, суть —
Всі їхні дороги до битви ведуть.

На вежу поглянь, пішака і слона,
Яснішою стане картина складна».

Хосров відповів: «Дай-но тиждень мені,
На восьмий ми день улаштуєм турнір».

До шаха достойні ідуть мудреці,
Порадники вчені, мобеди-жерці,

Дивився з них кожний на дошку й не зміг
Нічого збагнути у ній — як на сміх.

Висловлював здогади кожний свої,
І так, і отак обертали її,

І грали на ній, та усе те дарма,
Бо успіху як не було, так нема.

Призначений термін уже підійшов,
Тоді Бузурджмігр до Хосрова прийшов.

Побачив мудрець, що в розпуці владар
І швидко збагнув тої муки тягар.

Промовив: «О царю, покинь-но журу,
Повір, швидко я розгадаю цю гру».

Хосров відказав: «Твоє слово — бальзам,
Уже не на жарт засмутився я сам:

Із вістю поїде посол в Індостан,
Що мудрого мужа не має Іран,

Поразки зазнали його мудреці,
Порадники вчені й мобеди-жерці».

Сидів Бузурджмігр цілий день, цілу ніч,
З фігурок слонових не зводячи віч.

А гру розгадавши, одразу пішов
З тераси в палац, де на троні Хосров.

Сановники тут вже, й мобеди-жерці,
Й володаря Індії всі посланці.

Ось шахову дошку кладуть перед ним,
Звернувся до збору він словом таким:

«Для битви у грі цій відводять поля,
Із місцем всередині — для короля.

І справа, і зліва — кіннотників ряд,
Попереду них піхотинці стоять.

Перед королем є наставник-мудрій
Дорогу показувать, вести у бій.

Два фланги міцні замикають слони,
Лобами до ворога стали вони.

За ними он бачите коней баских,
Сміливі верхівці припали до них.

І стали у герці — вежа до вежі —
До битви готові два війська чужі».

Лише Бузурджмігр пояснити це встиг,
Як збір в здивуванні великім застиг.

Індійський посланець сумний — залягла
Глибока задума посеред чола.

Фортуна невдячна глузує над ним,
Мудрець Бузурджмігр торжествує над ним.

Він шахову дошку уперше уздрів
І дивні фігурки індійських майстрів.

Сказав би розумний, побачивши це:
Фортуна йому показала лице.

Підступність ворожу здолав нанівець
І славу монарха підняв той мудрець.